

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ ÜSLUB
VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ-LİNGVİSTİK TƏDQIQI**

İxtisas: 5706.01 – “Azərbaycan dili”
5708.01 – “German dilləri”

Elm sahəsi: Filologiya – dilçilik

İddiaçı: Cavid Sabir oğlu Babayev

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN -2024

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponətlər:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Samirə Zakir qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın
sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bədii üslub tarixən qədimliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə ədəbi dilin funksional üslubları içərisində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu üslubu meydana çıxaran vasitələr kəmiyyət və keyfiyyət zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Hər bir dilin özünəxas özəllikləri vardır. Bu mənada, müxtəlif dillərin bədiiliyini əsaslandıran amillər fərqli və oxşar cəhətləri ilə seçilir. Eləcə də, Azərbaycan və ingilis dillərindəki bədii üslub vasitələri özəllikləri və yaxınlıqları ilə diqqəti cəlb edir.

Dilçilik tədqiqatlarında üslub vasitələrinin araşdırılması ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, indiyə qədər Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli-linqvistik təhlili sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Lakin ayrı-ayrılıqda həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bədii üslub vasitələri ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, A.Qurbanov, T.Hacıyev, K.Əliyev, K.Vəliyev, M.Hüseynov, T.Əfəndiyeva, S.Həsənova, Ü. Hacıyeva, A.Bəylərova və başqaları dilçiliyin üslubiyyat sahəsi üzrə müəyyən araşdırmaların müəllifidirlər. İngilis dilinin üslub vasitələri haqqında araşdırmalar aparan dilçilərdən V.A.Kukarenko, İ.R.Qalperin, T.A.Znamenskaya, V.İ.Şakovski, Y.Skebnev və başqaları mövzu ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, üslub vasitələrini tədqiq edən İ.R.Qalperin onları praktiki cəhətdən yaxşı işləsə də, nəzəri baxımdan hamısına toxunmamışdır. Belə ki, o, morfoloji üslub vasitələri haqqında danışmamışdır.

Çağdaş dövrümüzdə ölkələrin bir-birinə inteqrasiyası qaçılmazdır. Eyni səbəbdən Azərbaycan da dünya ölkələri arasında mühüm yer tutur və cəmiyyətimiz Avropaya sistemli şəkildə inteqrasiya edir. Bu inteqrasiyada elmi və ədəbi mübadilələr də mühüm yer tutur. Əgər XX əsrin 70 ili ərzində Azərbaycan cəmiyyəti ingilis dilli ədəbiyyatla rus dili vasitəsilə tanış olurdusa bu gün çoxsaylı bədii ədəbiyyatlar birbaşa ingilis dilində (orijinaldan) tərcümə olunur. Həmin tərcümələrdə də bədii üslub vasitələrinin

nəzərə alınmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu səbəbdən Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi aktuallığı ilə səciyyəlidir.

Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin araşdırılaraq linqvistik təhlilə cəlb edilməsi bədii dilin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsində əhəmiyyətli və dissertasiyanın həmin mövzuya həsr edilməsi onun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan və ingilis dillərində fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin üslub imkanları, predmeti isə həmin dillərdə müqayisə edilən üslub vasitələridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinə aid elmi-nəzəri fikirləri sistemli şəkildə araşdırmaq;

- Hər iki dildə bədii üslub vasitələrinin yeri və rolunu aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrindən hansının daha işlək olduğunu və bunun səbəblərini müəyyən-ləşdirmək;

- Müqayisəli tədqiq edilən dillərdə bədii üslub vasitələrinin fərqli və oxşar cəhətlərini üzə çıxarmaq;

- Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin təsnifatına aydınlıq gətirmək;

- Azərbaycan və ingilis dillərində bədiilik baxımından xüsusi rol oynayan dil vahidlərini elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək.

Tədqiqatın metodları. Araşdırma zamanı təsviri, müqayisəli, müqayisəli-tutuşdurma və müqayisəli qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur. Bəzi məsələlərin izahı zamanı kontekstual, distribütiv, deskriptiv, struktur və tipoloji təhlil üsullarından da istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyadakı əsas müddəalardan biri üslubiyyata dilçilik nöqtəyi-nəzərindən

yanışılmadır ki, buraya da üslubiyyatın fonetik, leksik və qrammatik dil vahidləri əsasında araşdırılması daxildir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki bəzi mübahisəli üslub vasitələrinin müqayisə edilərək qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilməsi də müddəalar sırasına daxildir. Bunlardan başqa aşağıdakı müddəalar da siyahıda öz yerini tapır;

– Azərbaycan və ingilis dillərində əsas və köməkçi nitq hissələrinə aid olan morfemlər bədii üslub vasitələri yaratma baxımından zəngin imkanlara malikdir.

– leksik vahidlər bədii üslub vasitələri yarada bilər.

– dilçiliyin frazeologiya şöbəsinin üslub imkanlarına sahibdir.

– onomastika geniş üslub imkanlarına malikdir.

– leksik vahidlər arasında əlaqəni təmin edən sinonim, antonim və omonimlər bədii üslub vasitələri yaradır.

– idiom, jarqon, atalar sözləri və məsəllərin üslub imkanları danılmazdır.

İşin elmi yeniliyi. Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslubun reallaşmasını təmin edən vasitələrin ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir. Dissertasiyada Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin yeri və rolu, hansının daha fəal olması və bunun səbəbləri, fərqli və oxşar cəhətləri aydınlaşdırılmış, onların təsnifatı müəyyənləşdirilmiş, hər iki dildə hazır şəkildə mövcud olan bədii dil faktları elmi-nəzəri baxımdan linqvistik araşdırmaya cəlb edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərindəki litota termininə yanaşma və onun tərfi nümunələr əsasında müqayisə edilmiş və litotanın qohum olmayan bu dillərdə nəzəri və praktiki cəhətdən fərqli anlayışlar ifadə etməsi üzə çıxarılmışdır. Elmi yeniliklərdən biri də əsas və köməkçi nitq hissələrinin aid olduğu morfologiyanın üslub imkanlarının araşdırılaraq üzə çıxarılmasıdır. Üslubiyyata aid ədəbiyyatlarda indiyə kimi sintaktik üslub vasitələrinə geniş yer ayrılsa da, morfemlərin üslub vasitələri yaratma imkanları tədqiqat predmeti olmayıb. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq əsas və köməkçi nitq hissələrinin birlikdə və ayrı-ayrılıqda yaratdıqları üslub vasitələri araşdırılıb.

Bundan başqa, hər iki dildə bədii üslub vasitələrinin terminoloji adı ilə bağlı bəzi oxşar və fərqli cəhətlər incələnməmişdir.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən müddəalar dilçiliyin nisbətən gənc və az öyrənilmiş sahəsi olan üslubiyyat elmi ilə bağlı elmi-nəzəri məlumatların zənginləşməsinə kömək edir.

Azərbaycan və ingilis dilləri ilə bağlı ədəbi dil mövzularında yazılacaq dərslik, dərs vəsaiti və nəzəri ədəbiyyatlarda, ali məktəblərin filoloji istiqamətdə olan fakültələrində bir sıra əsas və seçmə fənlərin (nitq mədəniyyəti və üslubiyyat, ədəbi dil, dillərin müqayisəli təhlili və s.) tədrisində dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar. Bu, araşdırmanın praktik əhəmiyyətini göstərir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 28 aprel 2023-cü il tarixli iclasında (protokol 9) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının 13 iyun 2023-cü il tarixli iclasında (protokol 2) təsdiq olunmuşdur. İşin məzmunu yerli nəşrli jurnallarda, dissertant və gənc tədqiqatçıların elmi konfranslarında, xarici jurnal və konfrans materiallarında dərc edilmişdir. Dissertasiyaya aid 25 məqalə (9 məqalə xaricdə olmaqla) (13 konfrans materialı və 11 xaricdə nəşr olunmaqla) dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə – 7055 işarə, I fəsil 36 səhifə – 61818 işarə, II fəsil 46 səhifə – 72522 işarə, III fəsil 37 səhifə – 60388 işarə, nəticə 3 səhifə – 5524 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 8 səhifə – 15356 işarə, işin ümumi həcmi 135 səhifə – 225 096 işarə

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəsli “Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinə elmi-nəzəri baxış və onların spesifik xüsusiyyətləri” adlanır və üç paraqraftan ibarətdir.

I fəslin I paragrafı “**Azərbaycan və ingilis dillərində üslub vasitələrinin elmi-nəzəri təhlili**” adlanır. Burada müxtəlif yerli və xarici dilçilərin üslub vasitələri haqqında söylədikləri maraqlı fikirlər və apardıqları təsnifatlar təhlil olunur. Üslub vasitələrinin ən mükəmməl təsnifatı Azərbaycanda Ə. Dəmirçizadə tərəfindən edilmişdir ki, alim üslub vasitələrini 1) *fonetik* 2) *leksik* 3) *qrammatik üslub vasitələrinə bölmüşdür ki, bunlar da öz növbəsində a) morfoloji və b) sintaktik üslub vasitələrinə* ayrılır. Bundan başqa üslub vasitələrinin təsnifatına, eləcə də, ümumilikdə üslub vasitələrinə aid maraqlı fikirlərə S.Həsənova, K.Əliyev, A.Qurbanov, T.Əfəndiyeva, A. Bəylərova kimi dilçilərin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilçiliyində bədii üslub vasitələri Ə. Dəmirçizadə tərəfindən “*bədii üslub vahidləri*” də adlandırılıb. Ə.Dəmirçizadə “*Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*” kitabında üslubiyyat elminin əsas bölmələri haqqında yazmışdır: “*Doğrudur, üslubiyyat da fonetik-üslubi vahidlər, leksik-üslubi vahidlər, qrammatik üslubi vahidlər deyilən əsas bəhslərə ayrılır, lakin üslubiyyatda bu bəhslərə daxil olan vahidlər tamamilə başqa sistemdə tədqiq olunur.*”¹

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, dil vahidləri arasında üslub cəhətdən ən zəngini leksik və sintaktik, bu baxımdan nisbətən məhdud olanı isə fonetik və morfoloji elementlərdir. Bu fikirlə razılaşmaq müəyyən qədər çətindir. Çünki fonetik üslubi vasitələr çox geniş üslub imkanlarına malikdir. İngilis dilində daha çox “*üslubi vasitə*” və “*ifadə vasitəsi*” adlanan bu terminlər Azərbaycan dilində “bədii təsvir” və “bədii ifadə” vasitəsi termini adı altında verilir. Bədii üslub vasitələrində sözün gücü əsasdır.

Bu vasitələrin obyektı səs, hərf, söz, cümlə və mətdir. Onlar həm də dil vahidləridir. Bədii üslub vasitələri əksər hallarda bədii ədəbiyyatda təşəkkül tapsa da, onların digər üslublarda da işlənməsi hallarına rast gəlirik. Bədii üslub vasitələri məişət və publisistik üslublara da nüfuz edə bilir. Son zamanlar üslubların birləşməsi məsələsinin tez-tez vurğulanması belə bir prosesin nəticəsidir. Bunu

¹ Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.Dəmirçizadə.– Bakı: Azərtədrisnəşr, –1962, – s. 25

üslubların qarışması da adlandırmaq olar. Bütün üslub vasitələri yalnız bədii üsluba aid deyil. Onların bəziləri müstəqildir və istənilən üslubda fəal işlənmə mövqeyinə malikdir. Məsələn, ipoforaya, yəni şəxsin öz sualına özünün cavab verməsi prosesinə digər üslublarda da rast gəlmək mümkündür.

Yəni ipofora bədii, məişət və publisistik üslublarda da özünü göstərən üslub vasitəsidir.

Dissertasiyanın I fəslinin “**Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin fərqli və oxşar cəhətləri**” adlı 2-ci paragrafında müxtəlif təsnifatlara aydınlıq gətirilir. Üslub vasitələrinin təsnifatı hələ lap qədimdən Arestotel tərəfindən verilmişdir: 1) *sözlərin seçimi* 2) *söz birləşmələri* 3) *fiqurlar*.

Bundan başqa üslub vasitəsi öz əksini Roma ritorika sistemində də tapmışdır. Bu sistemdə üslub vasitələri müvafiq olaraq 1) *troplara* 2) *ritm (nitq fiquru)* 3) *nitq növlərinə* ayrılır.

Bədii üslubi vasitələr Azərbaycan dilində öz növbəsində “bədii təsvir” və “bədii ifadə” vasitələrinə bölünür. Hər şeydən öncə, araşdırmaçıların marağına səbəb olan məsələ bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrinin fərqli olmasıdır: “*Birincisi, məcazlar daha çox ayrı-ayrı söz və ifadələrdən ibarət olur. Bədii ifadə vasitələri isə bütöv cümlə və ya misra ilə bağlı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə bədii ifadə vasitələrinə sintaktik fiqurlar da deyilir. İkincisi, məcazlarda söz yalnız məcazi mənada işlənir. Bədii ifadə vasitələrində isə sözün məcazi mənada işlənməsi zəruri deyil*”²

İngilis dilində üslub vasitələrinin təsnifatı haqqında daha qənaətbəxş tərfi İ. Qalperin verir. Onun fikrincə, üslub vasitələri 3 qrupa bölünür: 1) fonetik 2) leksik 3) sintaktik. Dilçinin təsnifatına qeyri-mükəmməllik verən isə onun morfoloji üslub vasitələrinə toxunmamasıdır.

V.İ.Şakovski də Qalperinin təsnifatına oxşar bir bölgü aparmışdır. Y.M.Skrebnov isə üslub vasitələrini 1) *Kəmiyyət fiqurları*

² Rzayev, F. Söz. Söz konstruktorluğu. Sözün sirri // F.Rzayev. – Bakı: –2015, – s. 378

(*Figures of quantity*) və 2) *Keyfiyyət fiqurları (Figures of quality)* olaraq iki yerə bölmüşdür.³

A. N. Moroxovski praktiki baxımdan üslub vasitələrini 2 yerə ayırmış və onları troplar və nitq fiqurları adlandırmışdır. Nəzəri cəhətdən isə dilçi üslub vasitələrini 1) *fonetik vasitələr* 2) *qrafik vasitələr* 3) *leksik vasitələr* 4) *sintaktik vasitələr* 5) *leksik-sintaktik vasitələr* olaraq beş qrupa ayırmışdır.

Dissertasiyada həmçinin üslub vasitələrinin hansı elmlə əlaqələndirildiyinə də nəzər salınır. Bu baxımdan onların təsnifatında nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlər vardır. Ən başlıca fərq bədii üslub vasitələrinin Azərbaycan və ingilis dillərində hansı adlar altında təsnif olunmasıdır. Bu üslubi vasitələr Azərbaycan dilində “bədii ifadə” və “bədii təsvir” vasitələri kimi qruplaşdırılır. İngilis dilində isə bədii üslub vasitələri əsasən, fonetik, leksik, sintaktik üslubi vasitələr adları altında təsnif olunur. Bu fərq ona görədir ki, bədii üslub vasitələrinə Azərbaycan dilində həm də ədəbiyyatın epik növü olan təsvir üsulu nöqteyi-nəzərindən yanaşılır. Bədii əsərdə hadisə və ya əşyanın əlamətlərinin sözlə ifadəsi ədəbiyyatşünaslıqda təsvir adlanır. Təsvir də təhkiyə kimi, əsasən, epik növ üçün səciyyəvi olan ifadə üsuludur. İngilis dilində bədii üslub vasitələri dilçilik elminə xas dil aspektləri – fonetik, leksik və sintaktik vahidlər nöqteyi-nəzərindən təhlil olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində bədii üslub vasitələri həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik elmi ilə əlaqələndirildiyi halda, ingilis dilində bu vasitələrə yalnız dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşılır.

Üslub vasitələrinin təsnifatından danışarkən Afad Qurbanovun mülahizələrindən də yan keçmək olmaz. *“Fikrimizcə, dil və üslub probleminin elmi həlli üçün yalnız müasir dil materiallarının deyil, qədim dillərin, abidələrin, müxtəlif elmi, dini, publisistik yazılı sənədlərin və eləcə də ayrı-ayrı tarixi mənbələrin üslubi əlamət və keyfiyyətləri də dərindən araşdırılmalıdır”*. O, üslubiyyatı aşağıdakı

³ Скребнев, М. Основы стилистики английского языка // М. Скребнев., – Москва: Астрель АСТ, –2003. – с. 102

növlərə ayırmışdır: a) *ümumi və xüsusi üslubiyyət*; b) *nəzəri və təcrübi üslubiyyət*; c) *təsviri, tarixi və müqayisəli üslubiyyət*.

İngilis dilindəki **litota** ilə Azərbaycan dilindəki litota arasında fərq vardır. Azərbaycan dilində litota kiçiltmə kimi başa düşülür, ingilis dilində isə ondan qoşa inkarlıqla təsdiqi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Y.M.Skrebnev kiçiltmə funksiyasının meiosis adlı üslubi vasitəyə aid olduğunu iddia edir. Bunu tək o deyil, ingilis dilində üslubiyyət sahəsində tədqiqatlar aparmış dilçilərin əksəriyyəti qeyd edir. Y.M.Skrebnev litotanı miosisın bir qolu kimi göstərir ki, bu da ingilis dilində qoşa inkarlığı ifadə etməyin bir üsuludur. O, miosisı həm də “understatement” adlandırır. Tədqiqatçı miosis haqqında yazır: “*Meiosis or understatement – this trope is the logical and phsiological opposite of hyperbole. It is lessening, weakening, reducing the real characteristics of the object of speech*”⁴.

Buradan belə çıxır ki, miosis mübağilənin məntiqi və fizioloji əksidir. O, nitq obyektinin əsl xarakterini azaldır, zəiflədir və kiçildir. Miosis termini bir çox elm sahələrinə aiddir. O, dilçilik termini olaraq çox vaxt litotanın sinonimi kimi verilir. Lakin bu haqda təzadlı fikirlər də var. Litota və miosisın ümumi cəhətləri haqqında fərziyyələr fərqlidir.

Miosis ilə litotanın mənalardakı fərqlər cüzi olduğuna görə onlar bərabər mənada başa düşülür. Miosis əşyanın ölçüsünü və keyfiyyətini kiçiltməyi halda, litota mənanı zəiflədir. Əgər biz bunun əksi-nə toxunsaq, biz təşbeh və ya oxesis termini ilə rastlaşacağıq.

Litota haqqında bir sıra dillərdə maraqlı məlumatlar vardır. Türk dilində onun mənası belədir: “*çok diyecek yerde "az değil" der gibi bir fikri olumsuz şekilde ifade etme*”⁵.

Rus dilindəki tərif ingilis dili ilə müqayisədə kifayət qədər fərqlidir. Bu daha çox Azərbaycan dilindəki təriflə uzlaşır: “*Литота – это образное выражение, стилистическая фигура, оборот, в*

⁴Скребнев. Ю.М. Основы стилистики английского языка // Ю.М.Скребнев. – Москва: Астрель АСТ, – 2003. – с.104.

⁵ <http://www.seslisozluk.net/nedir/litote>

котором содержится художественное преуменьшение величины, силы значения изображаемого предмета или явления.”⁶ Yuxarıdakı tərifdə litota və miosisin funksiyaları qarışdırılaraq bir yerdə verilmişdir. “Неплохо”, “not bad” deməkdir və litotaya ən yaxşı misaldır. “Неплохо” “хорошо” və ya “good” sözünün zəiflədilmiş formasıdır. Biz burada keyfiyyətin zəiflədilməsinin şahidi olduq, lakin əşyanın həcmnin kiçildilməsi burada əsas deyil. Azərbaycan dilində litotanın tərfi rus dilindəki tərifə mənaca çox yaxındır.

Litotaya Avropa və keçmiş sovet yanaşmaları nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənir. Burada sanki bir-birinə qarşı durmuş iki cərəyan var:

1. Əşyanın ölçü və keyfiyyətinin litota vasitəsilə kiçildiyini iddia edən və miosisə tanımayan keçmiş sovet nəzəriyyəsi;
2. Litotanın qoşa inkarlıqda təsdiqi ifadə etdiyini və əşyanın ölçü və keyfiyyətinin kiçilməsinin miosisə aid olduğunu iddia edən avropalılar.

Azərbaycan da keçmiş sovet ölkəsi olduğundan vahid qəbul olunmuş tərifdən kənara çıxılmırdı və bununla da, ümumi nəzəriyyə və təriflərlə razılaşmalı olurdu. Biz litotanın Azərbaycan dilindəki tərifinə fikir verərkən sanki rus dilində hərfi tərcümə ilə üzləşirik: “*Litota — yunanca kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək deməkdir. Litota mübaliğənin əksi olan ifadə vasitəsidir. Predmetin əlamətinin əslində olduğundan daha kiçik şəkildə təqdim olunması litota adlanır.*”⁷

Məsələn, L.M.Hollanderə görə, litota sadəcə inkarda və ya təsdiqdə təkziblərdir.⁸

Skrebnev litota haqqında isə aşağıdakı fikirləri söyləyir:

“*Litota miosisin spesifik bir formasını bildirir, lakin o, müs-təqil trop deyil. Litota mənanı əks fikri inkarlaşıdırma vasitəsilə ifadə*

⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B0>

⁷ <http://fos.iloveindia.com/litotes-examples.html>

⁸ Hollander, L. (1938). Litotes in Old Norse // L.Hollander. – PMLA – 1938. – p..33

*edir*⁹. Skrebnevin litota haqqında cəmi bir fikri ilə razılaşmaq olmaz, bu da ki, onun müstəqil bir üslub vasitəsi olmadığını vurğulamağıdır. Litota tam müstəqil bir üslubi vasitədir və onu heç bir məna və funksiya əlaqəsi olmayan bir üslubi vasitənin yarımqolu hesab etmək düzgün deyil.

Yuxarıdakı misal və təriflərə istinadən belə qənaətə gəlirik ki, litota əşyanın ölçü və keyfiyyətini deyil, deyilən fikrin və ya cümlənin mənasını zəiflədir. Əşyanın ölçü və keyfiyyətini kiçiltmə funksiyası isə bütün dünyanın təsdiqlədiyi kimi miosisə aiddir.

Dissertasiya işinin I fəslinin 3-cü paragrafı **“Qrammatikanın üslub yaratma imkanları”** adlanır. Qrammatik üslub vasitələri öz növbəsində morfoloji və sintaktik üslub vasitələrinə bölünür.

Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları vardır. İsim həm fonetik, həm də leksik üslubi vasitələrinin tərkib hissəsi ola bilər. İsim metafor, metonimiya, sinekdoxa, miosis, təşbeh, iponim, ipernim, taksonim, meronim, halonim və s. kimi leksik üslubi və ifadə vasitələrini vəziyyətdən asılı olaraq özündə əks etdirə bilər. Əslində, isim və sifət üslub vasitəsi yaratma baxımından məhsuldar nitq hissələridir.

Oksimoron, əsasən, sifət və ismin birgə iştirakından yaranan üslubi vasitədir. Leksik baxımdan burada mənaca bir-birinə uyğun gəlməyən sözlər işlənir. Burada birinci tərəf adətən sifət, ikinci tərəf isə substantivləşmiş sifət və ya isim olur.

Oksimoron bir-birinə əks görünən elementləri yan-yanaya qoyan nitq fiqurudur.¹⁰ Məsələn, *mehriban düşmən – kind enemy, yaşayan ölü-living dead, günahsız günahkar – sinless accused*.

Oksimoronu antitezadan fərqləndirən cəhət odur ki, oksimoronda təzadlıq morfolojiyaya əsaslandığı halda, antitezada əkslik sintaksisə söykənir. Başqa sözlə desək, oksimoronda təzadlıq iki yanba-yan söz arasında olduğu halda, antitezada təzadlıq iki ayrı cümlə

⁹ Скребнев, Ю.М. Основы стилистики английского языка/ Ю.М.Скребнев.– Москва: Астрель АСТ,– 2003.– с.174.

¹⁰ <http://en.wikipedia.org/wiki/Oxymoron>

arasında da ola bilər. Oksimoronda təzadlıq ayrı-ayrı nitq hissələri arasında olarkən antitezada çox vaxt eyni nitq hissələri arasında olur.

Morfoloji baxımdan üslub vasitəsi yaradan əsas nitq hissələrindən biri də saydır. Say əsasən antiteza, epitet yaradır. Bildiyimiz kimi, say neçə və nə qədər sualına cavab verir. Məsələn, yüzü birinə dəyməz, bir mahnımız mininə dəyər. Əgər hansısa say feillə yanbayan işlənirsə və felin miqdarını təyin edirsə, o zaman o say deyil, miqdar zərfi kimi çıxış edir. Məsələn, “Yüz ölç, bir biç”.

Morfoloji baxımdan köməkçi nitq hissələri ayrı-ayrılıqda üslubi vasitə yaratmaq imkanına malik deyil. Onlar hansısa əsas nitq hissələri ilə birləşərək üslubi vasitə yaradır. İsimlə kimi, tək qoşması birləşərək təşbeh, mübaligə və ya hiperbola, miosis yaradır. Molla Pənah Vəqif tez-tez kimi, tək qoşmalarından istifadə edərək təşbeh yaratmışdır. Məsələn:

Heç gözəli sən tək şux görməmişəm.

Nə fayda, hüsnünü çox görməmişəm.

Uzun kipriyin tək ox görməmişəm.

Qaşların tərzində yay ola bilməz¹¹.

Antiteza və ya təzad demək olar ki, bütün nitq hissələrinin iştirakı ilə yarana bilər. Lakin əsas odur ki, sözü gedən nitq hissəsi morfoloji baxımdan həmcins olur. Antitezada iki obyekt, iki keyfiyyət və s. bir birinə qarşı olur. Azərbaycan ədəbiyyatında antitezaya sıx-sıx müraciət edən şairlərdən biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Onun çox az şeirləri tapılar ki, şair orada antiteza işlətməsin:

Bu necə dünyadır, bu necə dünya,

Ölümü həqiqət, həyatı rəya¹²

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində feillər, sifətlər, zərflər arasındakı antitezaya da rast gəlmək olur:

Vaxt keçir sən məndən uzaqlaşırısan,

¹¹ Molla Pənah Vəqif. Əsərləri / tərt.ed. F.A.Bayramov, N.İ.Əlizadə.–Bakı: Şərq-Qərb, –2004.– s.35

¹² Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri/ B.Vahabzadə. –Bakı : Öndər nəşriyyat, – 2004.– s. 21

*Mən sənə günbəgün yaxınlaşıram*¹³.

*Hər köhnə pis deyil, hər təzə yaxşı*¹⁴

Bu necə dünyadır, insan oğlunun

Xəyalı göydədir, özü yerdədir.

Sağ ikən çiyində həyatın yükü

*Öləndə çəsədi çiyinlərdədir.*¹⁵

Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri üslub vasitələri yarada bilər. Üslubi vasitələr 3 vasitənin köməyi ilə yarana bilər. Hərflər və səslərlə fonetik, söz və söz birləşmələri ilə morfoloji, cümlə ilə sintaktik üslubi vasitələri yaradırıq.

Səs və hərflər birləşərək ən çox təkrir, təqlidi sözlər, qafiyə, ritm kimi fonetik üslubi vasitələrini yaradır. Assonans və konsonansla yaranan qafiyələr və ritmlər buna misal ola bilər.

Sözların yaratdığı morfoloji üslub vasitələrindən danışanda əsas və köməkçi nitq hissələrinin birləşərək və ya ayrılıqda yaratdıqları üslubi vasitələri nəzərdə tuturuq. Məsələn, sifət və ismin və bağlayıcının köməyi ilə oksimoron, təşbeh, litota, feil və isimlə metafor və s. düzəlir.

Sintaktik üslubi vasitələrdən danışarkən onu qeyd etməliyik ki, əgər leksik üslubi vasitələrdə sözlərə morfoloji və sözlərarası məna əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən yanaşılırdısa, sintaktik üslubi vasitələrə, adından da məlum olduğu kimi, sintaktik mövqedən yanaşılır. Yəni buradakı əlaqə artıq daha böyük dil vahidləri arasında ola bilər. Bu dil vahidləri cümlə, mətn və s. ola bilər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fonetik üslubi vasitələrdə dilin ən kiçik vahidi olan fonemlərarası əlaqədən, leksik üslubi vasitələrdə konkret sözlərarası əlaqədən, sintaktik üslubi vasitədə isə cümlə və daha böyük dil vahidlərindən bəhs olunur.

¹³ Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri / B.Vahabzadə. –Bakı : Öndər nəşriyyat, – 2004.– s.22

¹⁴ Yənə orada, s. 37

¹⁵ Yənə orada, s. 21

Sintaktik üslub vasitələri bunlardır: ellipsis, ritorik sual, təcəssüm, antiteza, təkrir və onun növləri, sintaktik paralelizm, bədii xitab, anafora, epifora, parçalanma, inversiya, ritorik nida və ya sual, anakoluf.

Xitab cümlə üzvü kimi sintaktik təhlil olunmasa da, sintaktik üslubi vasitə yaradır. Xitabın da üslub yaratma imkanları genişdir. Xitab əsasən bədii dildəki şeirlərdə təkrir yarada bilər. Azərbaycan dilçiliyində bədii sintaksisdə ritorik sual, bədii nida və xitablar fiqur hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, sintaktik fiqurlar obrazların bədii təqdimatı deməkdir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, əgər morfoloji üslub vasitələrində sözlərarası əlaqə ön plandadırsa, sintaktik üslubi vasitələrdə həmişə cümlələrarası əlaqədən bəhs olunur.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan və ingilis dillərində üslub vasitələrinin dil aspektləri çərçivəsində ontoloji təsnifatı”** adlanır.

İngilis və Azərbaycan dillərində də bədii üslub vasitələri linqvistik xüsusiyyət və keyfiyyəti ilə özünəxas əlamətlərə malikdir. Belə ki, hər iki dildə həm eyni, həm də müxtəlif adla işlənən üslub vasitələrinə rast gəlirik. Elə üslub vasitələri var ki, dillərin yalnız birində işlənir. Lakin bu, o demək deyildir ki, həmin üslub vasitəsi sözügedən dildə yoxdur. Yəni üslub vasitələrinin bəziləri daşdığı adla qeyd edilməyib. Elə bədii üslub vasitələri vardır ki, onların adı Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Lakin üslub vasitələrinin ilk termin adından da istifadə olunur. Məsələn, *təzad (antiteza)*, *kinayə (ironiya)*, *mübaligə (hiperbola)*, *köçürmə (metafor)*, *yerdəyişmə (inversiya)*, *addəyişmə (metonimiya)* və s. misal gətirmək olar. Ən işlək üslub vasitələrindən biri bənzətmədir (təşbeh). İngilis dilində “simile” adlanan bu üslub vasitəsi Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli termin kimi keçməyib.

Araşdırmalar göstərir ki, bədii üslub vasitələri ilə bağlı ingilis dilinə aid tədqiqatlar bolluğu ilə Azərbaycan dilindəki tədqiqatlardan seçilir. Elə üslubi vasitələr və terminlər vardır ki, onlardan Azərbaycan dilçiliyində bəhs edilməmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan və ingilis

dillərindəki bədii üslub vasitələrini müqayisə edərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində eyni adla işlənən üslub vasitələri.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif adlarla işlənən üslub vasitələri.

3. Dillərin yalnız birində işlənən üslub vasitələri.

4. Ümumi adı ingilis və Azərbaycan dilində fərqli olub, növləri eyni adda olan bədii üslub vasitələri

II fəslin I paragrafı **“Azərbaycan və ingilis dillərində eyni adla işlənən üslub vasitələri”** adlanır. Bunlardan anastrof, anadiplosis, antiklimaks, antonomaziya, antropomorfizm, asindeton, kataxreza, vulqarizm, litota və s. göstərmək olar.

Anastrof hər iki dildə eyni adla işlənən üslub vasitələrindən-dir. *“Anastrof”* mənşəcə yunan sözü olub mənası *“geri dönmə”* deməkdir. Azərbaycan dilindəki anastrofun tərfi ingilis dilindəki anadiplozisin xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. İngilis dilindəki anastrofun misallarında mübtəda, xəbər və tamamlığın yeri sintaktik cəhətdən inversiyaya uğrayaraq dəyişir. İngilis dilindəki anadiplozisdə sözlər arasında geri dönmə baş verir. Mikayıl Müşviqin *“Küləklər”* şeirindəki ilk misra buna ən bariz nümunə ola bilər:

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər.

Əsas fərq ondadır ki, ingilis dilindəki anastrofda nitq hissələrinin cümlədə yeri sintaktik inversiyaya uğradığı halda, anadiplozisdə söz və ya söz birləşmələri tərsinə təkrarlanır.

Azərbaycan və ingilis dillərində eyni adda işlənən üslub vasitələrindən biri kimi **antiklimaks** da maraqlıdır. O kulminasiyanın əksi olub zirvədən qəfil və gözlənilməz düşmədir. Antiklimaks komik və ya gülünc effekti yaradaraq yüksəkdən adi bir yerə qəfil enişdir. Məsələn, “Sağ ol! Sənin sayəndə dostu və düşməni tanıdım, bərkə-boşa düşdüm, həyatın necə olduğunu dərk etdim. Həyatımı zəhərə döndərməsəydin, bütün bunları bilməzdim”.

Antiklimaks elə bir bədii fiqurdur ki, cümlədəki (və ya misradakı) söz və söz birləşmələrinin məna baxımından azalan, yəni zəifləyən düzülüşü ilə səciyyəvidir. Antiklimaksın digər tərfi isə

belədir: “*Yüksək üsluba məxsus ifadə tərzindən birdən-birə aşağı üsluba keçməkdən ibarət bədii fiqur*”¹⁶.

Azərbaycan və ingilis dillərində ortaq üslub vasitələrindən biri də **antonomaziya**dır. Antonomaziya hansısa bir şəxsin və ya hadisənin ən başlıca, xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir. Bu şəxsi kateqoriyalasdır və eyni zamanda, həm ümumini, həm də xüsusiini göstərir. İngilis dilində antonomaziya (antonomasiya) eyhamın bir növü kimi işlədilir. Məsələn, *Vralman, Molchalin, Mr. Zero, Don Juan*.

Yuxarıdakı misalda Don Juanın şöngözlüyünü, şəxsiyyətsizliyini göstərmək üçün müəyyən şəxslərin adı hallanmışdır. Antonomaziya epitetdən ona görə fərqlənir ki, burada sadalanan nitq hissələri adətən həmcins olur. Yuxarıda sadalananların hamısı müəyyən keyfiyyətləri özündə cəmləyən xüsusi isimlərdir. Epitetdə isə təyin edici söz adətən sifət olur. Əslində burada bir qədər bənzətmə də vardır və bu da onun metaforaya oxşamasına aparıb çıxarır. Antonomaziyanın metaforadan fərqi odur ki, burada insan xüsusiyyətləri bir-birinə köçürülür. Antonomaziyanın da ən başlıca keyfiyyəti məhz budur. Eyni qəbildən olan obyektlərin xüsusiyyətlərinin bir-birinə bənzədilməsi antonomaziya

Kataxreza həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində işlənən üslub vasitələrindən biridir. Bu, sözün öz mənası xaricində kobud və ya səhv istifadəsidir. 1580-ci illərdən yaranan latın sözü olan “*catachresis*”, yunan sözü “*katakhresis*”- “*sözün səhv istifadəsi*” mənasını verir. Aleksandr Popun “*Peri Batos*” əsərindən kataxrezaya ən gözəl nümunə aşağıdakı ola bilər:

***Mow** the beard,
Shave the grass,
Pin the plank,
Nail my sleeve.*

Kataxreza Azərbaycan dilində nitqin dəqiqliyinin pozulması deməkdir. Əslində, bu üslub vasitəsi əvvəlki mənasından uzaqlaşmış

¹⁶ Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva. – Bakı: Maarif, –2020, – s.31

sözün yeni mənada üzə çıxmasıdır. Sözün etimoloji mənasına uyğun gəlməyən birləşmələrdə belə sözlər əks anlayışları ifadə edir.

II fəslin 2-ci paragrafı **“Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif adlarla işlənən üslub vasitələri”** adlanır ki, buraya da onomotopoeia-təqlidi sözlər, qafiyə-rhyme və prozopopeya-personification, təşbeh-simile və başqaları daxildir.

“Prozopopeya” - mənşə baxımından yunan sözüdür, iki söz-dən ibarətdir, mənası “şəxs yaradırəm” deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində o, ərəb-fars mənşəli “təcəssüm” termini ilə tanınır. Bəzən təcəssüm əvəzinə “personifikasiya” termini də işlədilir və bu halda o ifadəlilik və obrazlılıq yaradan üslub vasitəsi kimi alleqorik məzmun kəsb edir. Bu cəhətinə görə ki, bəzi üslubiyyat araşdırmaçıları onu alleqoriyanın bir növü kimi dəyərləndirirlər. Araşdırmaçı A.Bəylərova təcəssümü “sintaktik-semantik” fiqur kimi dəyərləndirir.

Cəmiyyətdəki hadisələrin canlı təsvirini verməkdə təcəssümün böyük rolu vardır. *“Təcəssüm cansız əşyaların, mücərrəd anlayışların, təbiət hadisələrinin, təbii qüvvələrin insan kimi, yəni insana xas olan, məsələn, hiss etmək, duymaq, danışmaq, gülmək, düşünmək, hərəkət etmək, qəzəblənmək, sevinmək və bu kimi bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərlə, hal və vəziyyətlərlə, keyfiyyət və ya hərəkətlərlə təsvir edilməsindən ibarət sintaktik məcazdır”*¹⁷.

Təcəssüm dedikdə yalnız şəxsləndirmə deyil, həm də canlandırma və nitqləndirmə də başa düşülür. *“Təşxis təcəssüm, şəxsləndirmə, canlandırma və nitqləndirmə terminlərinin hamısını özündə ehtiva edən bir termdir”*¹⁸.

II fəslin 3-cü paragrafı **“Azərbaycan və ingilis dillərinin birində işlənən bədii üslub vasitələri”** adlanır.

Tavtologiya – pleonazmla eyni funksiya malikdir. Çürükçülüüyün simvolu olan tavtologiya cümlədə mənanı ifadə etmək üçün lazım olduğundan artıq sözlərin işlənməsidir. Misra və ya cümlədə

¹⁷ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə / Cəfərov, S. – Bakı: Maarif, –2007, – s.41

¹⁸ Həsənov, H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları / H.Həsənov. – Bakı: BDU –1999, – s.244

eyni kökə malik olan sözlərin bir-birinin ardınca gələrək artıqlıq yaratması ilə xarakterizə olunan tautologiya ədəbi dilin digər funksional üslublarında normanın pozulması kimi meydana çıxa bilər. Lakin bədii üslubda o, bədilik vasitəsi kimi işlənir. *Sevgi sevən mərd olar (M.Rahim). Mən mənəm, sən də sən.* Tautologiyaya misalı ingilis dilindən də gətirmək yerinə düşər:

Boys will be boys.

I'm my father's son.

Zevqma və ya sillepsis eyni üzvə malik olan tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləridir. Yəni mürəkkəb cümlənin komponentləri bir ümumi üzvə malik olur. “Bu ümumi üzv həmin komponentlərin yalnız birində iştirak edir: *Gətirəndə el gətirir, sel gətirir, yel gətirir*”¹⁹. Bu örnəkdəki üç komponent vardır və “gətirəndə” sözü onların hamısına aid olan zevqmadır. Həmin leksik-qrammatik vahid forma baxımından yalnız mürəkkəb cümlənin bir tərəfində işlənsə də, məzmun cəhətdən tərəflərin hamısına aiddir.

İngilis dilində isə zevqmaya bir qədər fərqli yanaşılır. Hər hansısa sözün mənacə iki sözdən biri ilə uyğun gəlməsi, digəri ilə isə uzlaşmadığı halda yaranır: *He killed the boy and the luggage.*

Xiazm -Kiazmus sintaktik nümunənin təkrarına əsaslanır. Lakin bu çarpaz söz sırası və fazasına malikdir. Kiazmusda eyni və oxşar sözlər saxlanılmaqla cümlənin mənası tərsinə çevrilə bilər. Belə bir kiazmusa Bəxtiyar Vahabzadənin “Bu gün yeddin oldu” şeirində rast gəlinir. Məsələn:

Məni boya-başa yetirdin, ana!

Bizə borclu bildik hər zaman səni.

Sən məni dünyaya gətirdin, ana!

Mənsə yola saldım dünyadan səni ²⁰.

Yuxarıdakı şeir bəndinin son iki misrasında müəllif kiazmus yaratmışdır. Sözü gedən sintaktik üslubi vasitəyə ingilis dilində də bol-bol rast gəlinir. Məsələn:

¹⁹ Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva. – Bakı: Maarif – 2020, – s.623

²⁰ Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri / B. Vahabzadə. – Bakı : Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 328

1) *In peace sons bury their fathers,* 2) *Down dropped the breeze,*
But in war fathers bury their sons. The sails dropped down.

Antanaklasisə Azərbaycan dilində də rast gəlinir və bu daha çox adi sözlərdən vulqar söz birləşməsi və ya cümlə yaradır.

Antanaklassis iki qonşu sözün yumor effekti yaratmaq üçün tez-tez təkrarən deyilməsilə yaranır. Antanaklasis yanılmaclarla qarışdırılmamalıdır. Çünki antanaklasis iki söz arasında sözlərin sürətlə deyilməsilə, yanılmac isə bir neçə sözün sürətlə deyilməsilə yaranır. Yanılmacın ən səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, burada söz dildə dolaşa bilər. Antanaklassisə həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində, eləcə də, dünyanın bütün dillərində rast gəlmək mümkündür. Yanılmacla oxşar cəhəti odur ki, hər ikisi yumor effekti və əyləncə üçün təkrar deyilərək yaradılır, fərqi isə odur ki, yanılmacda belə söz və söz birləşmələrində məqsəd dili qəsdən dolaşdırmağa xidmət edir və heç bir əlavə mənalı söz yaradılmır. Antanaklassisdə isə məqsəd ikibaşlı söz yaratmaqdır.

İpofora. Bədii üslubda sual verən şəxsin həmin suala özünün cavab verməsi ipofora adlanır. İzahlı dilçilik terminlərində belə bir söz qeydə alınmamışdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, Azərbaycan bədii üslubunda belə bir vasitə yoxdur.

Sual: Nə üçün İran camaatı yoxsul və fəqirdir?

Cavab: Ona görə ki, əkinçilik, ticarət, maldarlıq, fəhləlik və bu kimi peşələrin qayda-qanunlarından xəbərsizdirlər²¹.

İpoforanın bədii sualdan fərqi odur ki, bədii sualda müəllif sualı verir, lakin cavabını vermir.

Paradiastola- yunan sözü olub “para” –yanında, “diastole” ayrılma deməkdir. Deməli bağlayıcının əksinə olaraq paradiastola ayırıcı funksiya daşıyır. Biz bütün bağlayıcıları morfoloji cəhətdən bağ-

layıcı adlandırdığımız halda, üslubi cəhətdən onlar bağlayıcı və ayırıcı (conjunctive and disjunctive) olmaqla iki yerə bölünür. Paradiastolada bağlayıcılar bir sözü digərinə bağlamağa deyil, onları mənaca

²¹ Axundzadə, M. F. Əsərləri, 3 cildə, III cild / M. F. Axundzadə . – Bakı: Şərq-Qərb,– 2005. – s.157

ayırmağa xidmət edir. Buna həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilində belə bir misalı şair Nüsret Kəsəmənlidən gətirmək olar. Məsələn:

*Demirəm, sən uca bir dağsan, əyl
Demirəm, əlacım qalıbdır sənə
Nə səndə məhəbbət qara pul deyil,
Nə mən dilənçiyəm əl açım sənə*²²

II fəslin 4-cü paragrafı **“Ümumi adı ingilis və Azərbaycan dilində fərqli olub, növləri eyni adda olan bədii üslub vasitələri”** adlanır.

Sinekdoxanın yarımqrupları vardır ki, bunlardan, əsasən, ingilis dilində istifadə olunur. Bu baxımdan, meronim səciyyəvi ifadə vasitələrindəndir.

Meronim sinekdoxanın bir qoludur. Əslində, onlar, demək olar ki, oxşar və bəzi hallarda eynidir. Meronim yunan sözü olub (meros-hissə, onoma-yer) deməkdir. Deməli, meronim nəyinsə tərkib hissəsi və ya üzvüdür. Məsələn, *ağ saqqal* qoca kişinin meronimidir, yəni bədəninin bir hissəsidir, “qoca kişi” isə ağ saqqala aid olan tamdır.

Sinekdoxanın yarımqruplarından biri də **halonimdir**. Meronim halonimin əksidir. Halonim özü tamdır və hissəni özündə təzahür edir. Məsələn, ingilis dilində saatın kəfgiri *“pendule”* deməkdir. Halbuki bu söz fransız dilindən alınma sözdür və bu dildə *“kəfgirli divar saati”* deməkdir və ya elə saatın özüdür. Bu ingilis dilində meronim, yəni tamın hissəsi, fransız dilində isə halonim, yəni bütövü özü-nə tabe edən hissə kimi başa düşülə bilər. Eyni analogiya ilə başqa bir misal ingilis dilində *“mutton”* – (qoyun əti) sözünə çəkilə bilər. Eyni söz fransız dilində mouton-qoyun deməkdir. Buradada da analoji hal özünü göstərir. Meronim və halonim hissə və tama verilən elmi ad və ya ifadə vasitələridir və sinekdoxa yaradırlar. Onları bir növ sinekdoxanın yarımqrupları da adlandırmaq mümkündür.

²² Kəsəmənli N. Seçilmiş əsərləri / N. Kəsəmənli . – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s. 54

Dissertasiyanın III fəslı “**Azərbaycan və ingilis dillərində leksika və frazeologiyanın üslub yaratma xüsusiyyətləri**” adlanır.

III fəslin 1-ci paraqrafı “**Sözlərin leksik mənə qruplarının üslub məqamları**” adlanır. Bu paraqrafda omonim, sinonim və antonimlərin üslub yaratma imkanlarından bəhs edilir. Burada sübut olunur ki, bu leksik vahidlər tək leksiki deyil, həm də üslubi vasitə sayıla bilər. Məsələn, omonimlər pan və ya paronomasiya adlanan üslubi vasitə yarada bilər. Antonimlər isə antiteza, oksimoron və s. üslubi vasitə yaratma imkanına malikdir. Sinonimlər isə təşbeh yaratmaqda çox rol oynayır.

III fəslin 2-ci paraqrafı “**Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin üslubi-lingvistik müqayisəsi**” adlanır. Bu paraqrafda frazeologiyanın, atalar sözləri və məsəllərin, idiomların da üslub yaratma imkanlarından danışılır.

Frazeoloji birləşmələr də fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin yaratdığı üslub vasitələri yarada bilər. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti əslində bu vahidlərin tərkibində təmsil olunur.

Parafrazalar da üslub yaratma imkanına malik olan üslubi vasitələrdən biridir. Parafraza həqiqi və ya məcazi mənada sözün ekvivalentinin təsvir edilməsi və ya başqa cür adlandırılmasıdır. Məsələn:

Evlənmək sözü ingilis dilində “*to be married*” deməkdir. Bu sözü başqa cür ifadə etmək üçün *to wed*, *to tie the knots*, *to become a page* və s. sözlərdən istifadə edilir. *To wed* fəlini parafraza hesab etmək olmaz, lakin onu ən azından sözü gedən feilin sinonimi hesab etmək olar. Çünki bu söz “*to be married*” sözünü təsvir etmir. Lakin “*to tie knots*” və “*to become page*” idiomlarını parafraza hesab etmək olar. Çünki bu idiomlarla bütün evlənmək və toy etmək prosesini təsvir etmək mümkündür. *To become a page* yəni tərcümədə “*səhifə olmaq*” feli “*to marry*” və “*wed*” feillərini əvəz edən məcazi mənada işlənmiş parafrazadır.

Azərbaycan dilində bu, yəni evlənmək sözü ailə qurmaq, yuva qurmaq, toyu olmaq və qızlar üçün xüsusilə ərə getmək, ayrı evin çırağını yandırmaq, gəlin köçmək və s. sözlərlə ifadə oluna bilər.

Şablon da frazeoloji birləşmələr vasitəsilə ifadə oluna bilən leksik üslubi vasitədir. Tədqiqat işində toxunulduğu kimi şablonlar çox çeynənildiyinə görə bayağılaşmış frazeoloji birləşmələr və söz birləşmələridir ki, onların dildə istifadəsi gözləniləndir. Bunlar əsasən məişət və publisistik üslubda dilə rəng qatmaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

Let's go Dutch for the meal! Gəlin yemək üçün atışaq!

You don't make head or tail! Sən H ilə B-ni qanmırsan!

I am hungry as a bear. Canavar kimi acmışam.

İlk cümlədəki “*Let's go Dutch*” frazeoloji birləşməsi nəyinsə qiymətini bölüşmək (xüsusilə yeməkdə) mənasını verir ki, bu Azərbaycan loru dilində *atışmaq* sözü vasitəsilə ifadə olunur. “*Dutch*” alman deməkdir. Görünür, almanlar hesabda dəqiq və halal olur. Bu səbəbdən bu idiom nə vaxtsa hansısa hadisə ilə əlaqədar olan məşhur bir məsəl olub. Lakin o qədər çox istifadə olunub ki, o artıq bayağılaşaraq ingilis dilinin məişət üslubunda tez-tez rast gəlinən şablona çevrilib.

Yuxarıda şablon üçün çəkilən ikinci misalda “*to make head or tail*” frazeoloji birləşməsinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi “baş və quyruq etmək” kimi tərcümə olunur. Bu idiom olduğuna görə feillə onun əlaqədə olduğu isimlər mənaca uzlaşmır. Əslində bu söz “nəyisə anlamaq” mənasını verir. Lakin Azərbaycan dilinin məişət üslubunda bu bir az da kobudlaşdırılaraq “*H ilə B-i qanmaq*” kimi tərcümə olunur ki, bu da məişət üslubunda bayağılaşmış bir söz birləşməsidir. Belə ki, bu söz ingilis dilində məcazi mənə daşdığına görə frazeoloji birləşmə, Azərbaycan dilində isə həqiqi mənaya yaxın olduğuna görə söz birləşməsi hesab olunmalıdır.

III fəslin 3-cü paragrafı “**Atalar sözləri və aforizmlər sintaktik üslub vasitəsi kimi**” adlanır. Atalar sözləri və məsəllərin bir neçə özünəməxsus cəhətləri vardır: ritm, qafiyə və alliterasiya. Atalar sözlərinin müəllifi adətən bəlli olmur. Onlar çox vaxt insanlar tərəfindən hikmətamiz cümlə kimi qəbul olunur. Onu məsəllərdən fərqləndirən cəhət odur ki, məsəllər hansısa bir hadisə ilə bağlı olur və ilk baxışdan mənanı tutmaq olmur. Məsəli ancaq hadisə ilə tanış olan adam başa düşür. Atalar sözləri və məsəllər milli təfəkkürün qərarlaşdığı ən böyük milli nitq məhsuludur. Dilçiliyin bu sahəsində

də millətlərin özünəməxsus fikirləri, adət-ənənələri, dini və dünyəvi baxışları öz əksini tapır. İlk olaraq ingilis dilində ən məşhur atalar sözlərini və onların ingilis dilinə qarşılığını və ya ekvivalentini və tərcümələr arasındakı fərqləri nəzərə çatdırmaq yerinə düşərdi. Məsələn:

There is a black sheep in every herd- Məşə çaqqalsız olmaz.

Yuxarıdakı ingilis dilində olan atalar sözünü hərfi tərcümə etdikdə bu Azərbaycan dilinə belə tərcümə olunur: “Hər bir sürüdə bir qara qoyun var”. Hərfi tərcümədə ilk baxışdan görünür ki, sözlər ayrı-ayrılıqda bir-biri ilə heç bir mənə əlaqəsinə malik deyil. Lakin diqqətlə fikir verdikdə bizə aydın olur ki, sözlər ayrı-ayrılıqda başqa mənə ifadə etsələr də, ümumi mənə eyni məfhumu bildirir.

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı nəticələr bunlardır:

1. Dildəki fonetik, leksik, qrammatik vahidlərə, xüsusilə də sintaktik konstruksiyalara yalnız qrammatik qiymət vermək düzgün deyil, onlara həm də üslubi dəyər vermək lazımdır. Belə ki, yazılı və şifahi nitqin qurulması mütləq üsluba əsaslanır və bu anlamda, dildəki fonetik, leksik və qrammatik vahidlər, həm də üslub vasitələridir.

2. Onomastik vahidlər leksik-üslubi vasitədir. Məsələn, Fidan restoranı antropomonomastika ilə yanaşı həm də personifikasiya ola bilər.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin 4 qrup üzrə araşdırılması məqsədəuyğundur: Azərbaycan və ingilis dillərində eyni adla işlənən bədii üslub vasitələri; Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif adlarla işlənən bədii üslub vasitələri; Azərbaycan və ingilis dillərinin birində işlənən bədii üslub vasitələri; Ümumi adı ingilis və Azərbaycan dilində fərqli olub növləri eyni adda olan bədii üslub vasitələri;

4. Araşdırma təsdiq edir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində ən çox eyni adı daşıyan üslub vasitələri işlənmişdir.

5. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, omonim, sinonim, antonimlər, meronim, halonim, ipernim, iponim və taksonim sırf leksik kateqoriya deyil, üslubi-leksik kateqoriyadır.

6. Mütəxəssislər dildə dəqiqlik yaratmaqda daha çox sinonimlərin üslub imkanlarının genişliyini qeyd etsələr də, araşdırma bu prosesdə antonimlərin də rolunun böyüklüyünü təsdiq edir.

7. Bədii üslubda şeirin hər bəndində, hətta eyni misrasında təkrar olan anafora və ya epifora digər adi təkrarlardan daha çox üslub imkanına malikdir. Eyni misra daxilində təkrarın yaratdığı üslub özəlliyini isə digər təkrarlar eyni səviyyədə təzahür etdirə bilmir.

8. Nəticə olaraq qeydədəyər faktdır ki, dildə təkəcə bir üslub vasitəsi deyil, üslub vasitələrinin birliyi bədiilik yaradıb onu daha çox gücləndirə bilər.

9. Araşdırmanın nəticəsi göstərir ki, bədii üslub vasitələrini təkəcə sintaktika deyil, morfologiya da yarada bilər .

10. Litota əşyanın ölçü və keyfiyyətinin kiçildilməsini deyil, mənənin zəiflədilməsini bildirir. Əşyanın ölçü və keyfiyyətinin kiçildilməsi xüsusiyyəti miosisə aiddir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Təqlidi sözlər gündəlik nitqimizdə //– Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri , Qeyrət,–2013. № 1, –s. 79-81.
2. The similar and distinctive features of synechdoche with other stylistic devices // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Qeyrət,–2014. № 1, –s. 82-84.
3. Sözoynunu –Paronomasiya // – Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri,– 2015. № 1, – s.294-296 .
4. What is meiosis not as medical but as a linguistic term? // – Bakı: AMEA-nın Terminologiya məsələləri, –2015. № 1, –s.98-104 .

5. Azərbaycan və ingilis dillərində üslubi vasitələrə fərqli yanaşma // Doktorant və Gənc Tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. – Bakı: – 2015. I cild, – s.356-358.
6. Növ və tam-hissə əlaqələrinin vəhdəti // Görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 29 oktyabr, – 2015. – s. 439-441.
7. Diminution and overstatement in stylistic devices // – Moscow: Problems of Modern Sciences and Education, –2015. № 12, December, –pp.153-155.
8. To the question os Similar Stylistic Devices Deffering in Quality and Quantity // Нижний Новгород: Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова, –2016. Выпуск 36, –с.11-18.
9. Antitezanın müxtəlif nitq hissələrində təsviri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Qeyrət, –2017. № 1, –s. 122-123 .
10. Azərbaycan və ingilis dillərində üslub vasitələri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi, Axtarışlar, –2017. № 2, – s.126-129.
11. Sintaktik üslub vasitələrində əvəzetmə və geri dönmə funksiyaları // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Qeyrət, –2017. № 5, –s. 211-213 .

12. Morfologiyanın üslub yaratma imkanları // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Qeyrət, –2018. № 1, –s. 130-132 .
13. Qrammatik və üslubi keyfiyyətlərin sual cümlələrində birləşməsi // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Qeyrət, –2018. № 5, – s. 155-157 .
14. The notion of transference in stylistics // European Research, XXV International Scientific Conference, – Penza, Russia: February 7, – 2020.–p.108-110 .
15. The usage of antonomasia and its confusion with other stylistic devices // European Research, XXV International Scientific Conference, – Penza, Russia: – February 7,– 2021.–p.84-96 .
16. Stylistic devices based on the shift of word order // European Scientific Conference, XXVII International Scientific Conference, – Penza , Russia: – November 7, – 2021, –pp. 115-117
17. Stylistic devices based on contradiction // World Science: Problems and innovations, LIX International Scientific Conference. – Penza , Russia: – November 30, – 2021, – pp.162-164.
18. Personification and its difference from other similar stylistic devices // European Scientific Conference, XXVIII International Scientific Conference, – Penza, Russia: – January 8, – 2022, – pp.130-132

19. Stylistic devices in epigrams, proverbs and sayings // Развитие современной науки и образования: Актуальные Вопросы, Достижения и инновации, – Penza, Russia: – 20 январ, –2022, – pp. 145-147
20. Comparison of antanaclasis with the components of language layers // –Moscow: Problems of Modern Sciences and Education, – 2022. № 40, – pp. 43-45
21. Stylistic opportunities of grammar // World science: problems and innovations: сборник статей LXI Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука 33. Expressive means formed out of mistakes: anacoluthon, malapropism, catachresis // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Qeyrət, –2023, № 1, – pp. 38-41
34. Joint stylistic devices // – Bukhara, Uzbekistan: Scientific reports of Bukhara State University, –2023. № 6, –p.89-92
35. Lexical and syntactical stylistic devices based on repetition // – Oslo, Norway: Norwegian Journal of development of the International Science, –2023. № 118, –pp.30-32
36. Qafiyənin üslub imkanları // – Naxçıvan: Axtarışlar, AMEA, Tusi, –2023. №3, (46), – s.59-62
37. The role of conjunctions, disjunctions and prepositions in the formation of stylistic devices // – Sattledorf. Germany: Deutsche

internationale Zetschrift für zeitgenössische, – 2024. № 77, –
p.30-32

38. Omonim, sinonim və antonimlərin üslub imkanları // – Naxçıvan:
“Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, Nuh, – 2024. № 1, –
s.143-145

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 İyun 2024-cü il tarixində saat 10:30 Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhəciyi, AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 may 2024-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.05.2024
Kağızın formatı: 60×90.1/16
Həcm: 2.
Tiraj: 100.